

FRICTIE

MIRIAM RASCH BIJ DE BEZIGE BIJ

Zwemmen in de oceaan. Berichten uit een postdigitale wereld

Miriam Rasch

FRICTIE

ETHIEK IN TIJDEN VAN DATAÏSME

2020

DE BEZIGE BIJ
AMSTERDAM

Dit boek kwam tot stand dankzij subsidie van
de Gemeente Rotterdam.

De auteur heeft tijdens het schrijven van dit boek op uitnodiging
van de Stichting Van Doesburghuis en het Nederlands Letteren-
fonds een periode in het Van Doesburghuis verbleven.

Copyright © 2020 Miriam Rasch
Omslagontwerp Buro Blikgoed
Omslagillustratie Gremlin / Getty Images
Foto auteur Merlijn Doomernik
Vormgeving binnenwerk CeevanWee, Amsterdam
Druk Bariet Ten Brink, Meppel
ISBN 978 94 031 8360 2
NUR 730

debezigebij.nl

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk van de Forest Stewardship Council (FSC®) mag dragen. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

...reality is usually just someone else's tired explanation.

– Sara Ahmed (2017)

Als allen zich verenigen om op alle mogelijke manieren alles makkelijker te maken, dan blijft er nog maar één gevaar over, namelijk dat het gemak zo groot wordt dat het te makkelijk wordt; dan blijft er slechts één gemis over – of we dat nu al voelen of niet – het gemis van de moeilijkheid. Uit liefde voor de mensheid, uit vertwijfeling over mijn eigen nederige positie, niets bereikt hebbende en met niets dat ik makkelijker zou kunnen maken dan het al is, uit oprechte interesse voor hen die alles makkelijk maken, begreep ik dat dát mijn opdracht was: moeilijkheden maken, overal.

– Søren Kierkegaard / Johannes Climacus (1846)

Inhoud

Storm & stilte: inleiding	9
Profeten van het dataïsme	23
Het ehec	47
De-automaton	73
Een digitale mal	81
Mensen maken	103
Het <i>else</i>	135
Het vijfde kwartier	171
Stilte & storm: nawoord	199
Dank	207
Referenties	209
Noten	225

Storm & stilte: inleiding

Stilzitten lijkt het enige wat rest.

Zodra ik beweeg beginnen apparaten, apps en algoritmes zachtjes te snorren. Ik blijf te produceren. Data.

De productie van data vergt beweging, vooral veel beweging. Ik heb er geen zin meer in, wil niet meer meedoen. Dus zit ik op de bank voor het raam naar buiten te kijken, ruim zestig kilo bewegingloze *opt-out*.

Verderop in de straat hangt een camera. Of die van de gemeente is, van een bewoner of van de woningbouwvereniging, weet ik niet. Hij kijkt over zijn schouder naar iemands voordeur. Aan de school aan de andere kant van het plein hangt pontificaal een grotere, witte camera, duidelijk bedoeld om op te vallen.

Het straatje waarin ik woon is rustig, toch rijdt er minstens één keer per dag een politiebus doorheen. Zijn we ergens aangemerkt als risicovol, licht onze postcode rood op in de systemen? De stad heet tegenwoordig slim, ze weet zelf wat goed voor haar is.

Data gedijen bij actie, ze klonteren samen rond centra van drukte, rond wegen, stations, het vliegveld. Gezichten gescand, gebaren geclassificeerd – nerveus, agressief, neutraal –, telefoonsignalen getrackt en doorgelicht. Ga ik naar buiten, dan ontkom ik er niet aan vertaald te worden in data, met lijf en leden mee te werken aan de machinerie van dataficatie. Wil ik dat niet, dan zal ik terug naar binnen moeten gaan.

Door mijn huis kan ik nog ongemerkt bewegen. Het is niet uitgerust met sensoren en slimme toepassingen, noch in de thermostaat, noch in het lichtplan of waar dan ook. Als ik naar de wc ga horen alleen de burens dat ik doortrek.

Al kan ik het niet laten mijn telefoon mee te nemen. Ik houd van het elektrisch dier, hoewel ik weet dat het niet te vertrouwen is. Hoe stil ik ook zit, mijn telefoon verraad me wel. Ook als ik hem niet gebruik, als mijn duim niet de automatische glijbeweging maakt over het scherm, weet hij waar ik ben en met wie. De apparaten praten met elkaar zelfs als wij onze mond houden, en rapporteren over ons aan onbekenden.

Zodra ik een app aanklik vouwt zich aan de achterkant een boekje aan trackers open. Als kleine stofzuigertjes vreten ze alle data op die ze tegenkomen. Een online-applicatie genaamd 'ICS1 Haystack Panopticon' toont alle trackers die in de meestgebruikte Android-apps in de Google Play Store zitten.* Rondom de app Tinder, bijvoorbeeld, opent zich een kruis van vier trackers die bijhouden hoe vaak je hem gebruikt en hoelang, welke andere apps je op je telefoon hebt, wie je contacten zijn, enzovoorts. Vier lijkt niet veel, maar een van de trackers, Crashlytics, is onderdeel van 25 procent van alle apps, wat betekent dat het bedrijf achter Crashlytics, dat op zijn beurt weer in bezit is van Google, al die informatie van al die apps en hun gebruikers makkelijk aan elkaar kan koppelen. Een andere tracker in de Tinder-app is die van Facebook. De hoeveelheid bloemen die aan de Facebook-stengel groeien is zo groot dat de losse exemplaren ervan niet te onderscheiden, laat staan te lezen zijn.

De schaal van dataverzameling en -analyse leidt wel vaker tot dit soort visualisaties die te groot en veelvoudig zijn om de indivi-

* Bronnen en auteurs die in de lopende tekst genoemd worden, zijn terug te vinden in de lijst met referenties achter in dit boek. In de eindnoten staan verwijzingen die niet in de lopende tekst genoemd worden of is aanvullende informatie te vinden.

duele onderdelen ervan te kunnen onderscheiden. Zoom je echter in op de details, dan verlies je het overzicht. Zo blijft het geheel ongrijpbaar als een hyperobject, zoals Timothy Morton het heeft genoemd, een ding dat zich uitstrekt van onder onze neus tot de andere kant van de wereld, dat zich vanuit het verleden voortstuwt de toekomst in, dat samengesteld is en stroperig.¹

Het constant in- en uitzoomen dat een visualisatie zoals deze van de gebruiker vraagt, vormt een fraai parallellisme met haar inhoud. Data-analyse zelf is immers te zien als afwisseling tussen een uitgezoomde blik van veraf op grote dataverzamelingen waaruit patronen oplichten, en het weer inzoomen op de individuen die in die patronen verstopt zitten.

Ik probeer een data-selfie te maken. Een zelfportret opgebouwd uit de sporen die ik online van mezelf terug kan vinden. Maar als ik inzoom op mezelf verzand ik in nietszeggende details. In plaats van herkenning – yep, dat ben ik – of inzicht – shit, dat ben ik – roept mijn data-selfie vooral vervreemding op.

Op Facebook (waar ik inmiddels weg ben) vond ik in de krochten van mijn instellingen een mozaïek van plaatjes, dat fungeert als de vertaling van de 24 belangrijkste categorieën waarmee het bedrijf mij aan adverteerders verkoopt. Het allereerste tegeltje dat mijn profiel kenmerkte was het Lowlands-festival. Daarnaast stonden tegeltjes met de etiketten filosoof, boekhandel en iets met dieren. Vervolgens: kermis, knoop, fotorolletje.

Kermis, knoop, fotorolletje?

Die drie categorieën, samen een achtste deel van wie ik zou zijn, toerden me een surrealistisch portret voor ogen, met mijn haren als een achtbaan rond mijn hoofd slingerend, mijn oog een knoop en mijn lippen een overbelichte film. Ik voelde me enigszins voor de gek gehouden, of in elk geval niet serieus genomen. Het portret leek me hooguit koddig, maar vooral ongeïnspireerd.

Waarschijnlijk heeft het ook weinig van doen met het profiel dat Facebook elders van mij heeft opgeslagen. Het is bekend dat dataprofielen voor adverteerders op zoek naar potentiële klanten of stemgerechtigden op talloze categorieën uit te selecteren zijn, dat mijn profiel bewaard blijft en aangevuld wordt ook nadat ik mijn Facebook-account heb opgezegd, dat de verfijning ervan gewoon doorgaat – niet in de laatste plaats via anderen die hun account niet hebben gedeletet en hun apps niet verwijderd.

Er is een hardnekkige *urban legend* die speculeert over de vraag of je smartphone je afluistert.² Of beter gezegd, of bedrijven zoals Facebook en Google via de microfoon van je telefoon of tablet meeluisteren naar wat er in je omgeving gezegd wordt, zodat ze advertenties nog gericht en nog persoonlijker kunnen afstemmen. Opeens duiken er reclames op in je timelines voor spullen of merken waar je nooit eerder van had gehoord of aan had gedacht, maar waar je het toevallig net met iemand over hebt gehad. Ik twijfel er niet aan dat het kan – zodra je een app als Facebook of dochter Instagram toegang hebt gegeven tot je microfoon, kan hij immers geluid registreren, en erg veel moeite zal het niet kosten om dat wat te horen is te tracken en te filteren op voor adverteerders interessante termen: merknamen, producten of woorden als ‘zwanger’ of ‘huisdier’.

Je kunt zelf nog zo je best doen – uit de buurt blijven van telefoons en apparaten die je binnen het bereik brengen van de stofzuigertjes, ook als je daar niet om hebt gevraagd – uiteindelijk verraden de apps van anderen je wel. Stilzitten dus, en je bek houden.

Ik ben niet de enige die zich ingekapseld voelt. De roep om regulering van de techsector klinkt steeds luider. Digitalisering en dataficatie worden inmiddels gezien als morele vraagstukken waarvoor ethische commissies moeten komen, *accountability* en persoonlijk verantwoordelijkheidsgevoel, transparantie en me-

diawijsheid. De sector pleit nota bene *zelf* voor regulering. Maar vooralsnog scheidt de vraag naar ethiek vooral meer chaos. Myriaden belangen, perspectieven, vergezichten en spelers die raken aan individu, buurt, stad, staat, lokale en globale politiek, aan leefomgeving, milieu en identiteit – die hele onoverzichtelijkheid van het hyperobject – hullen de onderliggende vragen in een dikke mist. Welke waarden staan voorop in een goede omgang met technologie? Waarop worden regels gebaseerd en wie bepaalt dat? Wat moet er eigenlijk opgelost worden? Dat soort fundamentele vragen raakt steeds weer ondergesneeuwd door (terechte) ophef en schandalen, over de datahandel van consumentenbanken, over het zoveelste datalek bij de overheid, over geautomatiseerde besluiten die levens verwoesten.

Ethiek wordt ondertussen vooral lippendienst bewezen. Als Facebook-baas Mark Zuckerberg stelt dat globale regulering nodig is als het gaat om de grenzen van de vrijheid van meningsuiting of om privacy en dataopslag, dan hoor ik daarin vooral ook het verlangen om niet steeds de boeman te hoeven zijn.³ Van oprechte zorg, verantwoordelijkheid of aanpassingen met enig gewicht lijkt geen sprake.

Of neem de ethische commissies die in allerijl worden opgericht. De ethische *board* die Google aankondigde te zullen instellen om toezicht te houden op zijn *artificial intelligence* (AI)-programma werd na een week alweer opgeheven vanwege interne conflicten en controverses rondom enkele beoogde leden.⁴ Het zou grappig zijn als het niet zo treurig was. Bovendien was al voor de vroegtijdige ontmanteling duidelijk dat de commissie weinig slagkracht zou hebben. Hoe zou een handvol mensen met enkele vergaderingen en rapporten per jaar de gigantische ontwikkelingen waar duizenden aan werken moeten bijsturen? Het is ethiek in de vorm van advies, dat erom vraagt in de wind te worden geslagen. In elk geval zal het AI-programma van Google er geen vertraging door ondervinden.

Een belangrijke reden waarom een inhoudelijke discussie niet van de grond komt, is dat er al een stelsel van waarden en

normen stevig in het zadel zit. Het is dat van het dataïsme: het geloof dat alles wat bestaat te vertalen is in digitale data en dat daarmee de wereld de goede kant op te duwen is. Deze leer brengt zijn eigen geloofsartikelen met zich mee: dat méér data altijd beter is, dat data neutrale elementen zijn, dat er nog zoveel meer te dataficieren valt. Dat de toekomst niet te stoppen is en algehele dataficatie dus onontkoombaar zal zijn. En al maken we ons zorgen over privacy of beïnvloeding, we lijken het niet te kunnen helpen hierin mee te gaan; gewillig voeren we onze bewegingen en onze dataproductie op, net zoals er ondanks zorgen om het milieu toch elk jaar meer gevlogen wordt.

De vanzelfsprekend geachte overtuigingen van het dataïsme zetten een rem op echte ethische reflectie. Dat ze als vanzelfsprekend gelden, is trouwens voldoende reden om bij zulke overtuigingen vraagtekens te plaatsen. Bij nader inzien verklaren privacyoverwegingen of het gebrek aan transparantie dan ook maar een deel van de vervreemding die me overvalt als ik mijn data-selfie probeer te schieten. Mijn huiver heeft ook te maken met het idee dat de mens in zo'n mozaïek te vatten is, even voorspelbaar en mechanisch werkt als de computer die hem beschrijft, het rotsvaste geloof in kennis en rationalisering, het reductionisme dat hieruit opstijgt. Ergens in het proces van dataficatie ga ik zelf verloren en niemand lijkt zich daarom te bekommeren, alsof ik een goedkoop offer ben op het altaar van het dataïsme.

Dit boek laat zich moeilijk navertellen. Het is het verslag van een onderzoek naar ethiek in tijden van alomtegenwoordige data: wat voor wereldbeeld veronderstellen ze en wat voor spanningen brengt dat met zich mee? Hoe valt te begrijpen wat data doen en zijn er alternatieve manieren om de als onontkoombaar voorgestelde dataficatie van mens en wereld tegemoet te treden?

Ik besepte al gauw dat die laatste vraag niet te beantwoorden is zonder zulke alternatieve manieren ook in mijn eigen zoektocht

in te zetten. Daarom is dit geen verslag in de gebruikelijke zin van het woord, maar eerder een poging om al essayerend een denkbeweging in de praktijk te brengen. Als een wandeltocht waarop je verschillende zijpaden inslaat om uiteindelijk terug te komen bij het begin – dat er dan opeens heel anders uitziet – of waarop je zo ver van de uitgestippelde route afwijkt dat je vanaf een ander eindpunt weer thuis moet zien te komen.

Beginnend met een nadere beschouwing van wat data eigenlijk zijn, hoe ze werken en welke krachten eraan worden toegeschreven, komen in het hoofdstuk ‘Profeten van het dataïsme’ de onderliggende aannames van het geloof dat dataïsme heet in beeld. Die leerstellingen brengen welbepaalde morele veronderstellingen met zich mee. In het hoofdstuk ‘Het echec’ zet ik die in een expliciet ethisch raamwerk, waardoor ook alternatieve benaderingen zich beginnen te roeren. In het korte hoofdstuk ‘De-automaton’ komen ze voorzichtig tot leven. De zoektocht voert vervolgens het verleden in, in de hoofdstukken ‘Een digitale mal’ en ‘Mensen maken’, die respectievelijk de filosofische en de statistische stamboom van het dataïsme verkennen. In de laatste twee hoofdstukken, ‘Het *else*’ en ‘Het vijfde kwartier’, volg ik de alternatieve routes tot in de verre uithoeken van de taal en de dingen, de breuklijnen die door de mens en door de aardkorst heen lopen, om ten slotte terug te keren tot het hier en nu. Blijft het een kwestie van stilzitten en je bek houden?

Uitgezoomd volgt het boek min of meer deze opbouw, die om verschillende scharnierpunten heen draait. De notie van vertaling, bijvoorbeeld. Dataficatie houdt de vertaling in data en getallen in. Er valt daarom iets te leren van het denken over andere vertalingen, zoals in de literatuur. Een gedicht kun je honderdmaal vertalen en nog ben je niet klaar. De vergelijking met de literatuur zette mij ook op het spoor van de de-automatisering, een ander scharnierpunt in dit boek. De-automatisering is hoe de kunst de wereld toont als nieuw; ze breekt in onze automatische waarneming in en laat ons door die ‘vervreemding’ weer echt zien. Is de vervreemding die ons overvalt in de datawereld

op te vatten als de-automatisering? Hoe kunnen we de (technologische) automatisering op een vruchtbare manier de-automatiseren? De de-automaton toont hierbij de weg.

Eenmaal ingezoomd – begonnen aan de tocht – kan de opbouw misschien brokkelig lijken, alsof hij niet op- maar afbouwt, niet van A naar B gaat, maar verstoppertje speelt tussen de bomen die zoals bekend het zicht op het bos kunnen verhinderen. Maar de bomen zijn tegelijk het bos.

Dit boek wil zelf uit gestelde kaders breken, omdat het nu eenmaal gaat over de noodzaak uit kaders te breken, zonder daarbij te vervallen in vage of zweverige of prekerige uitvluchten. Het is in die zin een betoog dat in vorm en inhoud betoogt tegen het betoog. Een antibetoog dat niettemin iets wil zeggen, dat gelooft dat we zelf nog van alles te zeggen hebben, hoezeer de datasystemen ons ook mogen insnoeren. Het is een poging frictie in de praktijk te brengen.

Frictie is een kernbegrip om de fixaties van het dataïsme te begrijpen. Het is dat wat met behulp van de techniek uitgebannen moet worden. Frictie houdt immers de beweging tegen die data oplevert, data die de wereld *voorspelbaar* moeten maken. En zijn vermogen om voorspellingen te doen is waar het dataïsme zijn gezag aan ontleent. Het heeft het oog op de toekomst gericht, een toekomst die weinig verrassingen herbergt zolang de blik niet wordt verstoord. Ondervind ik te veel frictie, in de stad, langs apps en op internet, is het te ingewikkeld om mijn smartwatch te gebruiken, of mijn slimme thermostaat of verlichtingsapp, dan raak ik uit het zicht en zal mijn profiel vervagen. Frictieloos of *seamless* design is daarom al sinds de jaren negentig het ideaal van soft- en hardware-ontwikkeling, en een van de belangrijke dogma's van het dataïsme.

Tegelijk kun je niet anders zeggen dan dat de volledige uitbanning van frictie stilstand zou betekenen, ook van de dataverza-

melingsmachinerie. Beweging is frictie. Zo werpt het dataïsme zijn eigen schaduw vooruit, want zonder initiële frictie, zonder onbekend gedrag, zouden er helemaal geen data op te halen zijn. Het levert een paradoxaal beeld op van de dataïstische eindtijd: als alles is gedataficeerd, alle frictie is uitgebannen en elke beweging langs bekende patronen verloopt, dan komt de wereld tot staan. Een totaal voorspelbare toekomst is geen toekomst, maar een voortdurend heden.

De filosoof Byung-Chul Han beschrijft in *Die Errettung des Schönen* de hang naar frictieloosheid als '*das Glatte*'. Hij ziet het streven naar de opheffing van elke wrijving, waar de digitale technologie zich in heeft gespecialiseerd, als maatschappelijke zeitgeist. Het gaat niet alleen maar om het verzamelen van zo veel mogelijk data, het gladde belichaamt een samenleving die in de ban is van positiviteit. 'Het gladde *verwondt* niet. Er gaat geen weerstand van uit. Het dwingt de *like* af. Het gladde ding nietigt zijn *tegendeel*. Elke negativiteit wordt verwijderd,' schrijft hij.

Frictieloosheid is met andere woorden te begrijpen als het uitgewerkte design van de weg van de minste weerstand. Maar die weg loopt dood, toch? Mijn stilzitten op de bank mag eruitzien als de ultieme overgave, als het toegeven aan totale voorspelbaarheid, alsof de frictie eindelijk is uitgevlakt, maar in mijn lijf huizen nog altijd gedachten en raast een innerlijke turbulentie. Ze zijn misschien wel de grootste frictie van al. Ik wil er niet aan dat die turbulentie ook in data te vangen is, onder controle te brengen en voorspelbaar te maken. Want wat gebeurt er binnen in mijn hoofd? Niemand die het weet. Dat is uitzonderlijk: *niemand weet het*. Zelfs ik niet.

In *Pleidooi voor een moraal der dubbelzinnigheid* zet de existentialistische filosofe Simone de Beauvoir uiteen hoe frictie, zowel die in het innerlijk als die tussen mens en wereld, aan de basis staat van de ethiek. Zo vergelijkt zij de verhouding tussen zichzelf en de buitenwereld met het beeld van een wandelaar in een sneeuwlandschap. Tussen de twee ligt een onoverbrugbare afstand. 'Ik kan me het sneeuwveld waar mijn blik over glijdt niet

toe-eigenen: het blijft mij vreemd, het blijft mij ontzegd.’ We verlangen weliswaar naar een moeiteloze, lichte verhouding met onze omgeving, misschien zelfs naar eenwording ermee, stelt ze, maar dat is ons niet gegund. Ze schrijft: ‘ik zou het landschap willen zijn dat ik aanschouw, ik zou willen dat die hemel, dat stille water zich in mij denken, dat ik het ben die ze als levende werkelijkheid uitdrukken, maar ik blijf op een afstand’. Dat is niet erg, integendeel. De afstand zorgt er juist voor dat de mens in de wereld een plaats heeft, ‘dat de hemel en het water tegenover mij bestaan’.

De afstand is een bron van frictie. Die blijkt echter vruchtbaar te zijn: een verhouding die zich kenmerkt door frictie is weliswaar risicovol en ontmaskert elk idee van controle (zoals voorspelbaarheid) als een illusie, maar, zegt De Beauvoir, dat betekent eerder een triomf dan een nederlaag en is behalve een kwelling ook een vreugde. Een soort ambiguïteit die binnen een maatschappij in de ban van de positiviteit ondenkbaar is.

Frictie ligt in het hart van de ‘dubbelzinnige moraal’ besloten. Ze levert daarom een bruikbaar instrument bij het nadenken over ethiek en dataïsme. Als frictie zo nauw verbonden is met ethiek, levert het uitbannen van frictie zonder meer een ethisch dilemma op. Het landschap dat zich dan voor me uitstrekt, verbonden door camera’s, sensoren en mijn eigen schermverslaving, is eerder een gladde ijsvlakte. Zodra je haar betreedt, glijd je weg.

Liever dan dat de toekomst met een hoge mate van waarschijnlijkheid uit te rekenen zou zijn, dat zij geen verrassingen herbergt, zou ik me de toekomst voorstellen als een open vlakte die zich uitstrekt naar alle kanten, ook naar achteren en naar binnen. De heuvels, meren, bossen en bergen die zich achter de horizon bevinden kan niemand zien.

Frictie betekent ook rebellie. Ik mag mijn mond houden om het risico op afluisteren te vermijden, de woorden willen eruit, zoeken een weg naar buiten. In het inerte lichaam woedt de weerstand.

In zijn essay *De wilde tuin van de verbeelding* heeft de cultuurfilosoof Kris Pint het over verbeeldingsverzet, dat morrelt aan de vanzelfsprekendheden van het heersende mens- en wereldbeeld en dat een ander landschap om ons heen laat ontvouwen. Zulk verzet van de verbeelding wordt weliswaar steeds afgeleid en in slaap gesust, door spullen, reclames en notificaties, maar is niet zomaar aan banden te leggen. Juist in het zwijgen, in de weigering en in het luisteren naar wat zich in het binnenste roert, kan dat verbeeldingsverzet ontkiemen, stelt Pint. Het mag daar echter niet bij blijven. Stilte is uiteindelijk onbevredigend.

Waar kan de turbulentie naartoe? Hoe kan de tegenverbeelding beginnen te spreken? Er moeten verhalen en strategieën zijn die helpen om bewuster, vrijer, te navigeren door het dataproducerende landschap waarvan ik deel uitmaak. Als de wereld met mij erin wordt vertaald in data, dan moet daar een andere taal tegenover te zetten zijn. Eén die niet alleen van mij is, maar die gedeeld kan worden, die openbreekt in plaats van afsluit.

Een vergelijkbare missie volgt Marjan Slob in haar boek *Hersensbeest*, waarin ze het hersendiscours aan een hermeneutisch onderzoek onderwerpt. Ze beschrijft hoe het populaire beeld van de hersenen een 'oude taal' wegdrukt, kort gezegd: de taal van de geesteswetenschap. Maar hersenwetenschap, schrijft Slob, 'levert profielen, geen portretten'. Hetzelfde gaat op bij de vertaling in data, al vreet die zich niet alleen door de hersenen heen maar door de hele wereld.

Met de oude taal die zo ruw vervangen wordt door de scan, verliezen we een heel arsenaal aan mogelijkheden om over onszelf na te denken en ons leven vorm te geven, stelt Slob. Hersenscans en soortgelijke beelden zullen de rijke, veelvoudige binnenwereld nooit geheel in kaart kunnen brengen, maar lopen het risico te eindigen in iets wat 'verdacht veel gaat lijken op de atlas van de belevingswereld'.

Moeten we dan teruggaan naar die oude taal? Dat lijkt me evenzeer gedoemd te mislukken. Van wie was die taal? Van de geleerden, de mannen, het Westen? Zouden we niet juist *andere* talen moeten onderzoeken, die weliswaar ingebed kunnen zijn in de traditie, geesteswetenschappelijk of anderszins, maar die in de eerste plaats manieren van beschrijven geven geschikt voor deze tijd, mogelijkheden om hier en nu over onszelf na te denken, verhalen die tegenover het monopolie van specifiek de profielentaal kunnen staan?

Door de hersenwetenschap te duiden als profielentaal en zo dus de talige kenmerken ervan te benadrukken – iets wat ondanks z'n fetisj voor getallen ook van toepassing is op het dataïsme – opent Slob een weg die zeker niet alleen naar een oude taal, maar ook naar een nieuwe kan voeren. Ze haalt de schrijver Herta Müller aan: “Taal was en is nergens en nooit een apolitiek gebied,” schrijft zij. “Je moet elke keer opnieuw luisteren wat hij van plan is.” Een mooie vraag vind ik dat: Wat is jouw taal van plan?’

Taal is niet neutraal. Zo zegt de Jamaicaanse dichter Ishion Hutchinson over de taal die hem gegeven is, namelijk de taal van de Engelse overheersers, dat hij die wil terugveroveren om haar vervolgens opnieuw uit te vinden. Hij heeft ‘de wens nooit passief te blijven, nooit de taal als gegeven te beschouwen maar haar te breken, erin te breken’. Hij spreekt over een geschiedenis die zich al eeuwenlang ver van mij vandaan afspeelt, met een intensiteit en gewelddadigheid waarvan ik het geluk heb ze niet te kennen. Toch voel ik me door de woorden van Hutchinson geraakt en aangesproken. Ze spreken tot mijn zwijgende en toch razende inertie. De taal breken, erin te breken, en uit de brokstukken een ander verhaal samenstellen – kan dat niet ook met de taal van data?

De datastofzuigers zouden nog de sterren uit de hemel zuigen als ze het konden. Over die sterren aan de hemel vertelt Hutchinson hoe Julius Caesar naar ze opkijkt en zegt: “waartoe ze hier ook zijn, ze zijn van mij...” Die roofzuchtige keizer moeten we

weerspreken, zegt hij, de notie van bezit, van het kunnen grijpen en insnoeren van zelfs de sterren aan de nachtelijke hemel. Of, in de woorden van Ta-Nehisi Coates in *Tussen de wereld en mij*: wat we moeten doen is de logica van die aanspraak zelf bevragen – in plaats van binnen de bestaande orde proberen iets te veranderen, de orde zelf ter discussie stellen. Alleen dan kan het nieuwe ontsnappen aan dat wat je probeert te bestrijden.

Coates noemt dat waar hij tegen vecht de Droom: de illusie gekoesterd door witte Amerikanen dat zij in een wereld leven die niet anders dan rechtvaardig en goed te noemen is en waarvan het evident is dat iedereen er het liefst van al bij zou horen. De Droom rechtvaardigt hun eigen positie en vaagt tegelijk elke verbeelding van een alternatief weg. De Droom, schrijft Coates, is ‘de vijand van alle kunst, van doordenken en van elk eerlijk schrijven’. Die vijandschap is echter inherent aan alle dromen, stelt Coates. Reactieve dromen zullen dezelfde defecten vertonen als de Droom die ze willen vervangen. Er zit maar één ding op: teruggaan naar af en iets anders proberen op te bouwen.

Helemaal bij nul beginnen is niet nodig. Er zijn ervaringen en concepten om van te leren, je hoeft het onbekende landschap niet in je eentje te doorkruisen. Er zijn mensen die met je oplopen (en dieren en natuurverschijnselen, de technologie zelf); sommigen zijn welwillende geesten uit het verleden, anderen zijn medestrijders in de gedeelde wereld van nu. Zij laten zien wat óók mogelijk is.

In dit boek volg ik de voetsporen van enkelen van hen. Ik noem ze ‘de-automatons’: zij die weigeren als automaton voort te ratelen, die er eer in leggen een stok tussen de spaken te steken van al te gesmeerde netwerken, die meer of minder openlijk genieten van storing en frictie. Niet om anderen pijn te doen of uit te schakelen in een eeuwige concurrentiestrijd, maar juist om ruimte te creëren, om de onvoorspelbaarheid te vieren, om het

innerlijk leven te bewaken, niet alleen het eigen maar ook dat van de ander.

De-automatons vormen een gemengd volk; onder hen bevinden zich idioten met een stamboom die teruggaat tot de heilige dwaas, pseudonieme filosofiefanatici en dichters van Dada, *kill-joys*, coyotes en opt-outs. Om ze te begrijpen moet je moeite doen en dan nog lukt het niet altijd, maar hun uitgestoken hand is een niet mis te verstane uitnodiging. Het is niet noodzakelijk om zelf volledig te transformeren in een de-automaton, als we hun gezelschap maar op kunnen zoeken en ze in onze nabijheid laten verblijven.⁵ Daarom achtervolg ik ze, al weet ik niet altijd waar ze me mee naartoe voeren en of ik in hun spoor over-eind kan blijven, en blijken sommigen van hen wellicht doemprofeten, schuinsmarcheerders of onverslaanbare eindbazen te zijn. Ze wijzen de weg naar een mogelijke ethiek van het dataïsme.

Profeten van het dataïsme

Computers begonnen hun loopbaan ooit als mens. Op zwart-wit-foto's zijn ze te zien, de menselijke computers uit het midden van de twintigste eeuw: vrouwen die met scherp geslepen potlood op papier het traject van ruimteraketten, kogels of atomen berekenden, soms geholpen door logge machines en calculators, maar vooral vertrouwend op hun eigen wiskundige denkkracht.

Ondertussen ontwikkelde hun elektronische evenknie zich in duizelingwekkend tempo. Tegenwoordig zou niemand 'computer' met een baan of functie, laat staan een mens, associëren. De mens wordt wel steeds vaker zelf begrepen als computer, verwijnd aan de ene en rudimentair aan de andere kant, met z'n ontelbare neuronen, genen en omgevingsfactoren die op elkaar reageren en elkaar beïnvloeden, maar gehuisd in een lichaam dat onderhevig is aan allerlei defecten.

Tegen beter weten in, gaat het verhaal, blijft die mens er hardnekkige ideeën op na houden over vrijheid en autonomie, en dwarsboomt zo zijn eigen efficiëntie. In de basis is dit wezen namelijk een informatieverwerkend systeem. Je stopt er aan de ene kant iets in en aan de andere kant komt er iets uit. Het is alleen zaak te weten wat je erin moet stoppen, om na verwerking het gewenste resultaat te krijgen. *Garbage in, garbage out*, zoals de programmeurs zeggen: als de data waarmee je begint niet kloppen, als de software slordig geschreven is, mag je niet verwachten dat je meer terugkrijgt dan een hoop stront. En stront produceren, dat konden we al.

De meest hoogstaande techniek van de tijd dient vaker als metafoor om de mens – of eigenlijk: de menselijke geest – te om-

schrijven. Eerder was de eer aan het hydraulisch apparaat, mechanisch uurwerk, de telegraaf.¹ Nu is het de beurt aan de computer – of eigenlijk: software – om de blauwdruk te leveren van dat wat de mens tot mens maakt.

Hoewel het eigenlijk verdergaat dan dat: de computer is een universeel model geworden om uit te leggen hoe niet alleen de mens, maar de hele wereld in elkaar steekt. Uiteindelijk vertelt de metafoor dus niet zozeer wat de mens tot mens maakt, maar levert ze juist bewijs dat de mens helemaal niet zo bijzonder is. Voor de mens gelden dezelfde regels als voor de rest van het universum. Breng in kaart wat er precies in gaat en hoe de informatieverwerking functioneert, en je kunt voorspellen wat eruit komt. Uitgaande van die voorspelling kun je dan weer aanpassen wat je erin stopt en proberen het proces te manipuleren om een andere uitkomst te bewerkstelligen. Het beantwoordt aan het verlangen tot *optimalisering*, dat evengoed op productie- of organisatieprocessen van toepassing is als op de mens.

Het ‘pancomputationalisme’, zoals de filosoof Luciano Floridi dit denken noemt, kenmerkt zich door universalistische pretenties die iedere tegenwerping direct onklaar maken.² Het is daarmee eerder een geloof te noemen dan een wetenschappelijk kader of filosofisch perspectief. Daarin lijkt het op het dataïsme. De twee – pancomputationalisme en dataïsme – kunnen dan ook niet zonder elkaar. Wil de mensencomputer nieuwe stijl werken, dan heb je immers data nodig, heel veel data. Ze zijn de grondstof die het computationele denken draaiende houdt en steeds verdere optimalisering mogelijk maakt.

Het dataïsme is als een kindsterretje dat binnen *no time* een plek heeft veroverd op podia en in huishoudens over de hele wereld. Nog altijd minderjarig is het toch *larger than life*.

In 2013 muntte de Amerikaanse journalist David Brooks het begrip dataïsme voor de drang om via grootschalige dataverza-